

הנישואין לשתי נשים בתימן

במאמר זה¹ נעסוק בתיאור המצב שרווח בתימן בנישואין לשתי נשים. במקורות התלמודיים מכוונה האישה השנייה "צרה", ובתימן כינו אותה "טַבִּינָה". תחילה נסקור את המקורות בספרות ההלכתית בעניין זה, ואחר נביא נתונים על המצב שנגה בתימן, בניתוח הממצאים ונסיק את המסקנות העולות מהם.

הרקע ההלכתי

נאמר בתלמוד הבבלי:

רבא אמר: נושא אדם כמה נשים על אשתו, והוא דאית ליה למיזנייהו" (יבמות סה ע"א).

כלומר, מותר לאדם לשאת כמה נשים נוסף על אשתו, בתנאי שהוא יכול לזון אותן. וכן נפסקה הלכה על ידי גדולי פוסקי ההלכה, הרי"ף הרמב"ם ושולחן ערוך.

הרי"ף אומר שם:

ורבא אמר: נושא אדם כמה נשים, והוא דאפשר ליה למיקם בסיפוקיהו. וקיימא לן כרבא (יבמות כא ע"א).

ברי"ף יש שינוי לשוני והוא גורס "למיקם בסיפוקיהו", כלומר לעמוד בסיפוק צורכיהן הכתובים בכתובתן, בשונה מלשון התלמוד, "דאית ליה למיזנייהו", כלומר שיש לו כמה לזון אותן, וכוונת דברי התלמוד ודברי הרי"ף זהה, ונראה, כי זו היתה גירסת הרי"ף בתלמוד.

1 מאמר זה הוא פרק מן המיזם הגדול והחדש, "תיעוד חיי היהודים בתימן – ראיונות הצלה", הנערך בשנים אלו בשיתוף עם עמותת "אעלה בתמר" ו"המכון לחקר חכמי תימן", ומבוסס על ראיונות עם כ-1000 מזקני תימן, העומד לצאת לאור, אי"ה, בשנה הקרובה. מאמר קודם מתוך מיזם זה, "מבנה בתי הכנסת בתימן והמחלוקות בהם", התפרסם במסורה ליוסף, כרך ז, נתניה תשע"ב, עמ' 499–521. מיזם זה עמד במרכזו של הכנס האקדמי "חידושים בחקר יהודי תימן – כנס שלישי", שהתקיים ביום שני, כ"ב באדר תשע"ג (4 במרס 2013) במכללה האקדמית אשקלון. מאמר זה מבוסס על ההרצאה שנשאתי בכנס זה.

הרמב"ם אומר:

נושא אדם כמה נשים, אפילו מאה, בין בבת אחת בין בזו אחר זו, ואין אשתו יכולה לעכב, והוא שיהיה יכול ליתן שאר כסות ועונה, כראוי לכל אחת ואחת, ואינו יכול לכוף אותן לשכון בחצר אחת, אלא כל אחת ואחת לעצמה (הלכות אישות יד, ג).

הרמב"ם פוסק כרי"ף וכתלמוד אלא שהוא מוסיף שהבעל אינו יכול לכוף את נשותיו לשכון בחצר אחת. נמצא ששני גדולי פוסקי ההלכה הללו לא התייחסו לחרם דרבנו גרשון בהלכה זו.

הרשב"א אומר באחת מתשובותיו שתקנת רבנו גרשון מאור הגולה שאסור לאדם לשאת אשה שנייה על אשתו:

לא פשטה בכל גבולותינו ולא בגבולות פרובינציא הסמוכים לצרפת, ולא שמענו שפשטה, ומעשים במקומותינו בתלמידי חכם ואנשי מעשה שנשאו אשה על נשיהם, ואחרים רבים, ולא חשש שום אדם בדבר זה מעולם (תשובות הרשב"א, חלק ג, סימן תמו).

תשובה זו הובאה על ידי מרן רבי יוסף קארו בספרו הגדול "בית יוסף" (אבן העזר, סוף סימן א). וכן נפסק גם בשולחן ערוך:

נושא אדם כמה נשים, והוא דאפשר למיקם בספקייהו. ומ"מ נתנו חכמים עצה טובה, שלא ישא אדם יותר מד' נשים, כדי שייגיע לכל אחת עונה בחודש. ובמקום שנהגו שלא לישא אלא אשה א', אינו רשאי לישא אשה אחרת על אשתו. ר"ג [=רבנו גרשון] החרים על הנושא על אשתו, אבל ביבמה לא החרים, וכן בארוסה [...]. ולא פשטה תקנתו בכל הארצות.

מרן הוסיף גם "עצה טובה", שלא יישא האדם יותר מארבע נשים.

מתמצית ההלכות שכתבו גדולי הפוסקים, שעל פיהם נהגו ופסקו בתימן, ניתן לראות שנפסקה ההלכה כדברי רבא בתלמוד ושמותר לאדם לשאת שתי נשים "ואפילו מאה", אבל "עצה טובה" שלא יישא יותר מארבע נשים, בתנאי שהוא יכול לפרנס את נשותיו.

כידוע, חרם דרבנו גרשון, שלא יישא אדם שתי נשים, לא פשט בתימן. תופעה זו ידועה ומפורסמת עד השנים האחרונות, ואף בקרב היהודים בגולת תימן שעלו לארץ ישראל בשנים האחרונות, רווחה תופעה זו.

הרב אלון אבידר² פירט יפה את חכמי תימן שהתייחסו לשאלה זו, וכולם כתבו כי החרם לא התקבל בתימן וכי היו נושאים שתי נשים. הוא הזכיר את ר' יעקב ספיר שביקר בתימן בשנת תרי"ט – 1859, את תשובות חכמי תימן שענו לשאלות הרב קוק בשנת תרע"א – 1911, את הרב אברהם ערוסי, וביניהם את חכמי תימן שחיו לאחר הקמת המדינה כמו הרב שלום יצחק הלוי, מרי חיים כסאר, הרב ישעיהו משורר והרב זכריה אביגד. כולם כתבו כי חרם דרבינו גרשון לא התפשט בתימן, וחלקם כתבו כי בארץ אין לשאת שתי נשים עקב חוקי המדינה או שקיבלו עליהם את החרם בארץ.

ניתוח תשובתו של הרב אבידר ופירוט החכמים מלמד, כי כל החכמים הללו הם מאמצע המאה הי"ט, וכי אין לנו התייחסות ישירה לשאלה זו אצל חכמי תימן מתקופות קדומות יותר.

פשוט הדבר כי כל הזמן נהגו כך בתימן ולא היה צורך לעסוק בשאלה זו עד המגע של מסורת תימן עם המסורות והמציאות בארץ ישראל, ולא במקרה החכם הקדום ביותר המתייחס לשאלה זו הוא החכם האשכנזי ר' יעקב ספיר שביקר בתימן באמצע המאה הי"ט.

מכל מקום, כל מי שעסק בשאלה זו כתב במפורש כי החרם לא התקבל בתימן והיה מקובל לשאת שתי נשים ואף יותר, אלא שבכל המקורות הללו אין כלל התייחסות ונתונים על היקף תופעת הנישואין לשתי נשים בתימן, האם היו אלו מקרים בודדים או תופעה נרחבת.

מאמר זה בא להשלים את החסר בתיאור היקף התופעה, וזו מטרתו המרכזית.

בספרו של יבניאלי³ מובאות שאלות ששלח הרב אברהם קוק זצ"ל מארץ ישראל אל חכמי תימן בשנת תרע"א – 1911 וביניהן שאלות העוסקות במספר הנשים שהיה מותר לשאת בתימן. יבניאלי מעתיק את השאלות ואת תשובות חכמי תימן וניתן לסכם את תשובותיהם כך:

- בתי הדין בדרום תימן בעיר צ'אלע ובכפר גחאף כתבו במפורש שהמנהג כמו מרן בשו"ע וכי חרם דרבינו גרשון לא התקבל בתימן "ומנהגינו לישא עד ד' נשים" (עמ' 189).
- וכך כתבו גם בתי דין נוספים בדרום תימן כמו חביל, קאהרה, מלחה וקעטבה (ע' 191–196). ואולם בית דין צנעא כתב כי לא התקבל החרם בתימן אך לגבי המנהג לשאת מספר נשים כתב: "גם לא הוצרכו קדמונינו לקבל עליהם באיסור שלא יותר מד' נשים דמלתא דלא שכיחא היא ועצת חכמינו מתקיימת בלאו הכי

2 שו"ת אדני פז, ח"ג, אבן העזר סימן ע"ג עמ' רכ"ג – רכ"ד.

3 מסע לתימן, תל אביב תשי"ב.

ומנפשיהו פרשי (ומעצמם הם פורשים), ומימינו לא ראינו מי שישא ד' נשים ביחד וגם ג'...". חתומים על התשובה בחודש תמוז תרע"א: מרי יחיא קאפח, מרי יחיא יצחק הלוי, מרי הארון שלום הכהן ומרי יחיא בן שלום אביאץ', גדולי חכמי צנעא בשנים אלו. (עמ' 197)

- גם מרי אברהם צנעאני החותם בשם "הצב"י אברהם בן צדוק בן שלום הלוי", שלא מוזכר מקומו "די לכ"א [=לכל אחד] באשה אחת" (עמ' 200).

מהשוואת דברי חכמי דרום תימן לחכמי צנעא יוצא כי בדרום תימן היה מקובל לשאת ארבע נשים אך לא מצויין כמה בפועל נשאו מספר נשים, ואילו בצנעא לא היה מקובל כלל לשאת ארבע נשים. במאמר זה נפרט את הממצאים בנושא זה.

תיאור המציאות והחיים בתימן

להלן תיאור המציאות בתימן והרקע הכללי שהשפיעו על המצב בתימן בעניין הנישואין לשתי נשים.⁴

א. מצב הרפואה. למחלות הרבות ולמצב הרפואה הייתה השפעה מכרעת על תמותת תינוקות ומבוגרים כאחת, והדבר השפיע מאוד גם על מערכת הנישואין בתימן.

ב. תמותת התינוקות. מראיונות במיזם זה ועם ראיונות נוספים רבים במיזמים נוספים מעולי תימן, עולה כי בדור שלפני העלייה הגדולה לארץ ישראל, הייתה תמותת התינוקות בשיעור 50% מכלל היילודים בערך, ובכל משפחה מתו בממוצע 4–5 ילדים. משמעות הנתונים היא שכל יילוד שני מת, בין סמוך ללידתו בין בהיותו ילד. כדי להבטיח את הגידול באוכלוסייה ילדו מספר רב יחסית של ילדים. מן הנתונים עולה שהמשפחות היהודיות בתימן לא היו גדולות, לא מפני שלא נולדו להן הרבה ילדים, אלא עקב התמותה הרבה, וכמה מן המרואיינים מסרו שמתו כל 9 הילדים שנולדו להם, ואחרים סיפרו שמתו להם 7 או 8 ילדים. בחלק מן המשפחות נפטרו כל הילדים שנולדו במשפחה.⁵

ג. תמותת מבוגרים. תמותת המבוגרים בתימן הייתה אף היא גבוהה מאוד, אמנם פחות מתמותת התינוקות, אך עדיין גבוהה מאוד, ומהנתונים במיזם עולה כי הגיעה לשיעור 37% ויותר. משמעות הדברים היא שכל ילד שני או שלישי היה יתום מאביו או אמו או משני הוריו, ורבים מהמסרנים מסרו שהרבה מן השדוכין לא נעשו על ידי הורי

4 רקע זה יבוא בספר בהרחבה, כולל נתונים מפורטים ככל האפשר.

5 נתונים אלו תואמים את המצב המשפחתי, ולהורים שלי נפטרו בתימן 4 ילדים מתוך חמשה ילדים שנולדו בתימן, ובארץ נפטר ילד נוסף, ונותרו בחיים רק ילד אחד שנולד בתימן, וחמשה הילדים שנותרו בארץ.

החתן או הכלה, אלא על ידי אחיהם הגדולים מהם, שלעתים היו בגיל עשרים לערך, או על ידי הדודים או הדודות או הסבא או הסבתא, ולעתים אף על ידי ראשי הקהילה.

ריבוי מספר האלמנות והאלמנים, גרם לריבוי המקרים של בעלים שנשאו שתי נשים, ואף שלוש או ארבע נשים, ולעתים רחוקות אף חמש נשים, לאו דווקא במקביל.⁶

ד. מצב כלכלי קשה ותזונה לא מספקת. בחלקים רבים בתימן, היה המצב הכלכלי קשה עד מאוד. רבים מן המרואיינים תיארו בהרחבה מחסור במזון ותזונה לקויה עד מאוד, דבר שעיצב לידת תינוקות, גרם לתמותת תינוקות ומבוגרים, והשפיע על גם על מערכת הנישואין.

ה. נישואין בגיל צעיר. בתימן היה נפוץ המנהג להשיא את הבנות כשהן בנות 12–15 שנה. בגילים הללו ובתנאי התזונה והרפואה שהיו בתימן, הכלות לא היו בוגרות מבחינה גופנית ונפשית, ולעתים קרובות הכלה עדיין הייתה ילדה ממש כשנישאה, מציאות שהשפיעה רבות על כל מערכת הנישואין.

ו. גזרת היתומים. כידוע, רווחה בתימן באזורים מסוימים גזרת היתומים, שבמסגרתה ניסו השלטונות לאסלם בכוח ילדים שמת אביהם, ובמיוחד שני הוריהם, מצב זה השפיע רבות על מערכת הנישואין, כיון שמיהרו לחתן אותם כדי שלא יאסלמו אותם.⁷

ז. פיזור היהודים בתימן והמרחקים בין היישובים. היהודים היו מפוזרים בכל המרחב הגיאוגרפי הגדול של תימן בהתאם לאפשרויות הפרנסה, רבים מהם יישובים קטנים שמספר היהודים בהם היה מועט. תנאי התחבורה בתימן, רכיבה על חמורים או הליכה ברגל, אילצו משפחות רבות לערוך שידוכים בתוך המשפחה.

ח. מחסור בחתנים ובכלות. מן הראיונות עולה, שבכפרים מסוימים היה מחסור בחתנים או בכלות, ולכן לעתים נשא רווק בן 18 גרושה בת 35 אם לילדים או שנשא איש מבוגר נערה בשנות העשרה. אחד המסרנים בן העיר ירים שבמרכז תימן, סיפר שהתקשה למצוא כלה ושהיה מוכן להתחתן אפילו "עם בת שמונים". המחסור בחתנים גרם לעתים לנישואין עם שתי נשים.

6 נתונים אלו תואמים את המצב המשפחתי, וסבא שלי מצד האמא היה נשוי לארבע נשים לא במקביל. מאחת התגרש, אמא של אמא שלי נפטרה בלידה הראשונה של אימי, ולכן אימי היא הבת היחידה לאמא, מהשלישית התגרש ומהרביעית נולדו לו 4 ילדים. מכל 4 הנשים נולדו לו 5 ילדים בלבד. בספר יפורט גם המקרים בהם בעל נשא מספר נשים בזו אחר זו והסיבות לכך.

7 במיזם זה יש בידינו נתונים מדויקים באילו אזורים בתימן גזרו על היתומים, באילו איזורים היתה גזירה אך לא הקפידו על ישומה, ובאילו אזורים לא שמעו היהודים על גזירה זו.

הנתונים ונשיאת שתי נשים

אין בידינו נתונים בדבר היקף התופעה של נשיאת שתי נשים ויותר בתימן באלפיים שנות הגלות, אך יש בידינו נתונים מדויקים בדבר היקפה של תופעה זו בדור האחרון שלפני העלייה הגדולה לארץ בשנים תר"ף–תש"י (1920–1950). נתונים אלו מבוססים על מיזם זה של ראיונות עם כ-1000 מזקני תימן ובהם נתונים על כל רחבי תימן.

כיוון שארץ תימן הייתה ארץ שמרנית במיוחד הן בחיי המוסלמים הן בחיי היהודים, קיימת סבירות גדולה שברוב התקופות של גולת היהודים בתימן, לא היו שינויים יוצאי דופן גם בחיי הנישואין ושהנתונים שיש בידינו על הדור האחרון של גולת תימן משקפים את המצב ששרר גם בתקופות קודמות יותר, אלא אם ידוע לנו על תקופה מיוחדת שהתרחשו בה שינויים יוצאי דופן.

להלן הנתונים העיקריים והמסקנות שניתן להסיק ממיזם זה:⁸

היישובים שלא נהגו לשאת בהם שתי נשים

אום קירס שבאזור ביצ'א (מפי סעדיה משה), בית בוס שבאזור צנעא (מפי שושנה חדרי), ד'מאר (מפי זכריה ד'מארי, ואילו שרה כורש מסרה שהכירה מקרה אחד של איש נשוי לשתי נשים), דרחאן שבאזור עמראן (מפי יוסף גרני), חג'בה, כ'רבה שבאזור שרעב (מפי זהרה רצון), להב שבאזור מנאכ'ה (מפי מרגלית חלף), מאורה שבאזור טוילה (מפי בתיה רצון ובתיה חימי), מחגאר שבאזור שראף (מפי דבורה לוי), מקבל גמעי שבאזור אב (מפי מרים יעקב, אך בעלה מסר שהכיר מקרה אחד), נצ'ים שבאזור רדאע (מפי מרגלית חדאד), בכפרים ליד סדה (מפי צביה מליחי), סודת נהם שבאזור מדיד (מפי סלימאן בוס), סווד שבאזור עמראן (מפי שושנה עדאני), סיאן (מפי שושנה עוזרי), סיר שבמחוז צנעא (מפי טריה ימיני), סאפוף (מפי שולמית ערוסי), עדן (מפי ג'רי דראחי), עדנגור שבאזור איב (מפי שרה טוילי), עוזלה שבאזור איב (מפי שואדיה משרקי), עיאשיה (מפי זכריה גראמה) ועוד רבים.

היישובים שגברים נשאו שתי נשים

אב (מפי הדרה פנחס), ארחב (מפי סעדה צברי), בוקעה (מפי לאה קרני), ביחאן שבאזור מזרח תימן (מפי חנה צדוק שהכירה שני מקרים); ביצ'א בעיירה עצמה שבמזרח תימן (מפי צדוק צובירי, שהכיר שלושה מקרים; סעידה אשואל, שהכירה חמישה מקרים באזור ביצ'א), ברט שבצפון תימן (מפי זכריה עמר, שהכיר מקרה אחד), ג'ובאן (מפי

8 בספר יובאו כל הנתונים וכאן נמסרו עיקרם. השמות הכתובים בסוגריים הן של המסרנים. מטעמי צנעת הפרט לא תמיד הובאו כל השמות או פרטים מזהים אחרים.

חנה כהן, שמסרה כי רק לעאקל היו שתי נשים), גבלה (מפי מרים באסל), דאר סעיד (מפי צביה בהגלי), דאר עמר שבאזור חגה (מפי יונה סלימאן ורחל עקארי), דומראן שבירים (מפי רומייה אחרק, שמסרה שנשות בעלה של אחותה חיו בשלום ביניהן), די כ'ולאן שבירים (מפי ישראל בן יחיאל, שהכיר מקרה אחד), דראע שבאזור ירים (מפי שושנה עוזרי וסעדיה לוי, שהכיר מקרה אחד), חאפד (מפי יחיא סאלם), חאשד – שבמחוז צנעא (מפי ברכה ועלאני ומסעודה חביב),⁹ חביל שבאזור צ'אלע (מפי יונה מנצור),¹⁰ חוגריה (מפי סעדיה ולאה שוקר), חזה שבאזור ירים (מפי ג'זאל גרידי, נעמה גרידי וחיים נגאר),¹¹ חידאן שבצפון תימן (מפי גמליאל מדר והרב כורסאן מדהלה; שמעה קארטה מסרה שהכירה איש שנשא ארבע נשים, אחת מהן הייתה עקרה ואחת יבמה); חלף שבשרעב (מפי חמאמה חיים), חרף חביבה שבירים (מפי אברהם שרעבי), ירים (מקרה אחד. מפי מרים מורי וחמאמה כוביסי), כ'ובאן שבעמאר (מפי צביה מליחי, שהכירה איש שנשא שלוש נשים ושהיה שלום ביניהן), כ'ובאת (מפי איילה מועלם, שמסרה שהיו מי שנשאו גם שלוש נשים), כ'ווית שבשרעב (מפי רינה שוקר), כ'ולאן – שבמחוז צנעא (מפי שרה דוד, שהכירה איש שנשא שלוש נשים "כי הייתה הרבה עבודה בשדה", ומזל סמין שהכירה איש שנשא שלוש נשים, ואפשר שמדובר באותו אדם), כ'יאריה (מפי כאדיה קרני וכהן יעקב; והרב שלום מצובע מסר שגובה המס ביישוב היה עשיר גדול ונשא ארבע נשים במקביל. וזה אחד משני המקרים שידוע לי על איש שנשא ארבע נשים בו-זמנית), כ'מיר – שבמחוז צנעא (מפי יונה יעקב), כ'מיר שבכ'ולאן (מפי נעמי דנין, שהכירה איש שנשא שתי נשים "בגלל העבודה הרבה בקדרות"), בכפרים באזור ד'מאר (מפי יחיא תנעמי), לידאן – שבמחוז צנעא (תועדו בשוב 2 מקרים מפי יונה רצאבי), מחוית (מפי פנינה היזמי, שהכירה גבר יהודי עשיר מסגר שנשא שלוש נשים במקביל)¹², מכלאף שבתעז (מפי מרים בנימיני ובינה מדאר), מלח שבאזור נהם (מפי אורה מהאצרי),¹³ מלחאם (מפי סעדה יעיש),¹⁴ מנאכ'ה (מפי יונה דוד), משרק שבמחוז צעדה (מפי עאפיה ירימי, שהכירה מקרה אחד שהנישואין עלו יפה), נאדרה (מפי מרים לוי), נהם (מפי שרה טירי), נומרה שבד'מאר (מפי שרה לולוי), סואדיה (מפי רחל עמר), סדה (מפי שושנה חסיד, צביה שרעבי, עובדיה גראמה ולבנה סעיד)¹⁵. עווד (מפי שושנה דוגמה, שהכירה שלושה מקרים; ומנשה מליחי, שהכיר מקרה אחד של איש שנשא שלוש נשים בו-זמנית), עוזייה שבאב (מפי משה אשתר, ששני דודיו נשאו

9 בצפון מחוז צנעא היה אזור שנקרא חאשד, ואין הכוונה כאן למחנה העולים שהיה סמוך לעדן בדרום תימן.

מסעודה חביב מסרה שהאישה הראשונה שמחה כשנשא בעלה אישה שנייה, כיוון שהעבודה בבית הייתה

רבה, וסיפרה שקיבלה את האישה השנייה "בשירים ובתופים".

10 אמרה כי שתי הנשים "חיו כמו אחיות" והבעל היה עשיר ומפונק.

11 כל אחד הכיר מקרה אחד ולא ידוע לי האם מדובר באותו בעל ואשה.

12 אחת הסתדרה עם האחרות ואחת לא הסתדרה.

13 שהכירה מקרה אחד שהיתה קנאה ביניהן.

14 הכירה איש שנשא שתי נשים, והייתה לו רק בת אחת, ומסרה שלא ראו בעין יפה נשיאת שתי נשים.

15 שמסרה כי היה מקרה בו נפטרו כל ילדיה ולכן האשה הראשונה בקשה מבעלה שישא אשה נוספת.

כל אחד שתי נשים, אחת גרה בעירו ואחת גרה בעיר אחרת, שתיהן היו בגיל 11. עיאישה (מפי זכריה גראמה), עמרין (מפי שושנה מידעי), עפארה שבאזור חאשד בצפון מחוז צנעא (מפי יוסף מהאצרי, שהכיר שני אנשים שנשאו שתי נשים), עראם שבאזור ד'מאר (מפי שולמית צנעאני), צ'אלע (מפי זהבה סייג, שהכירה מקרה אחד שהנשים חיו בשלום ביניהן כמו "חנה ופנינה". ומשה אהרן מסר שהכיר מכיר שני אנשים מחוץ לעיר שנשאו שתי נשים, אחד מהם אשתו ביקשה ממנו שיישא גם את בת אחותה, אבל היחסים ביניהן לא עלו יפה), צנעא (מפי יונה קורח ושלום דראמי, שהכירו מקרה אחד; שרה לוי ויוסף ירימי, שהכירו שני מקרים, וכמה מסרנים הכירו שלושה ואף ארבעה שנשאו שתי נשים). צרם אלעוווד – (מפי יונה מנצור), קאהרה (מפי ישראל עוקב).¹⁶ קעטבה (מקרה יחיד, מפי נעמי יוסף) קצר שבכ'ולאן (מפי שרה מבורד, שהכירה שלושה מקרים).

רדאע (מפי סעדה כהן ושושנה מדרי), ראזח (מפי שלום צברי שהכיר מקרה שהאשה התגרשה עקב נישואי בעלה לאשה נוספת). שאחדדיה (מפי יחיא צובארה ושרה תרבי),¹⁷ שבאם (מפי ברכה אהרן), שיקה שבאזור שרעב (מפי מרי חיים הכהן ושמואל סנאני), שראף – שבמחוז צנעא (מפי סעדיה כ'ובאשי, שאביו נשא שתי נשים), שרעב (מפי גניה חיים שהכירה שלושה זוגות במשפחתה), שרפה (מפי שולה נח ויונה משרקי),¹⁸ תאלבי (מפי שרה יהוד), תנעם שבאזור צנעא (מפי סעדה תנעמי).

ניתוח הנתונים

א. היקף התופעה. מנינו לעיל יותר מ-80 מקרים מכלל 90 המקרים שמניתי בכל רחבי תימן בדור האחרון שלפני העלייה הגדולה לארץ, וכיוון שמספר המשפחות היהודיות ברחבי תימן לפני העלייה לארץ ישראל היה 14,658 משפחות, נמצא ששיעור המקרים שנשא איש אחד יותר מאישה אחת הוא רק 0.61%. כלומר, היקף התופעה של נשיאת שתי נשים לא עלה על אחוז אחד. כמו כן תועדו חמישה מקרים בלבד של אנשים שנשאו שלוש נשים במקביל, ושני אנשים שנשאו ארבע נשים במקביל, אחד בעיר חידאן שבצפון תימן ואחד בכפר כיאריה שבדרום תימן, מקרים אחדים בלבד, שוודאי אינם בגדר תופעה. לא נודע לי על איש שנשא יותר מארבע נשים במקביל בתימן, וניתן להסיק שנהגו בתימן הלכה למעשה כמרן שנתן "עצה טובה" שלא לשאת יותר מארבע נשים.

16 שמסר כי הכיר שני מקרים שהבעל נשא שתי נשים כאשר בשני המקרים לא היו ילדים לאשה הראשונה, ובשני המקרים הללו שתי הנשים הסתדרו ביניהן.

17 אמרה כי אביה היה נשוי לשתי נשים כיון שכל הילדים מהאשה הראשונה נפטרו.

18 סיפרו ששתי הנשים חילקו את העבודה ביניהן.

ב. בעלים עשירים. כל הבעלים שנשאו שתי נשים היו עשירים ובעלי נכסים רבים, בהתאם לאמור בתלמוד ובהלכה, שמותר לאדם לשאת אישה שנייה בתנאי שהוא יכול לזון את שתיהן ולקיים את תנאי כתובותיהן.

ג. היעדר בנים. ב-80% מן המקרים, נשא האיש אישה שנייה, מפני שלא היו לו ולאשתו ילדים או שהיו להם רק בנות, ורצה לקיים מצוות פרו ורבו והיו לו אמצעים כספיים לפרנס את שתיהן ולמלא את תנאי הכתובה.

ד. מצב כלכלי קשה. ב-10% מן המקרים, מדובר במצב כלכלי קשה של האישה או באלמנות או גרושות שמצבן הכלכלי כמעט תמיד היה קשה, ולכן השיקול המרכזי היה פרנסת הילדים והאישה גם במחיר נישואין לאיש נשוי.

ה. היתומות וגזרת היתומים. בחלק מן המקרים, ניתן לראות שמדובר ביתומות שנישאו לאיש נשוי, מפני ששלטונות תימן גזרו על היתומים מאביהם, ועוד יותר משני הוריהם, להתאסלם. לכן מיד עם התייתמותם של בנים או בנות, מיהרו להציל אותם מידי השלטונות אם על ידי הברחתם ליישוב אחר בתימן או השאתם. מן הראיונות עולה, ש-5–10 אחוזים מן הנישואין לאיש נשוי היו של יתומות. לפעמים באותו מקרה היה שילוב של מספר גורמים גם יתומים וגם מצב כלכלי קשה.

ברוב מוחלט של המקרים, ההברחה והנישואין הצילו את היתומים מן ההתאסלמות בכפייה. כשראו בני הקהילה שהמצב מחייב לחתן את היתומים, חיתנו אותם, ולעתים חיתנו שני יתומים שעדיין הם בגיל הילדות או ילד עם אישה מבוגרת או ילדה עם איש מבוגר, ואפילו ילדה שלא בגרה עם בעל איש מבוגר נשוי, העיקר להציל את היתומה.¹⁹

ו. מחסור בגברים. תנאי החיים בתימן והיעדר תחבורה סבירה גרמה לכך שבכפרים קטנים ומרוחקים השידוכין נערכו בתוך המשפחה, וחיתנו בעיקר בני דודים. לכן לעתים מחוסר בררה או אף מלכתחילה, חיתנו הורים את בנותיהן לאיש נשוי, העיקר שיהיה בן משפחה מיוחסת.

ז. מחסור בידיים עובדות. מן הראיונות עולה כי במספר כפרים, כל המשפחה, האב והאם וכל הילדים, עבדו והתפרנסו ממקצוע אחד, כגון: קדרות, עיבוד עורות, נגרות, מסגרות וכדומה. לכן, לעתים, כשהאישה לא עמדה במטלות הרבות בעבודות הבית כגון: לשאוב מים, לאסוף עצי הסקה או זרדים, לטחון, לבשל, לאפות, לטפל בילדים, וגם לסייע לבעלה בפרנסת הבית, ביקשה מבעלה סיוע בעבודות הבית. בעלים בעלי יכולת כספית סייעו בהבאת פועלים שכירים יהודים או מוסלמים, ובעלים אחרים נשאו

19 בדרך כלל לאחר נישואי הקטינים הגזירה היתה חולפת שכן לפי האסלאם יש לפרוס את החסות המוסלמית על כל יתום, ובמיזם ישנן עדויות כי אסלמו יתומים למרות שהשיאו אותם.

אישה שנייה, ויש עדויות שהיו מקרים שבהם האישה הציעה לבעלה לשאת אישה שנייה.

ח. שידוכים בתוך המשפחה. ביישובים קטנים, בעיקר בכפרים, לא היו אפשרויות רבות לשידוכין. וכיוון שכמעט תמיד העדיפו שידוכין או אירוסין עם איש ממשפחה מוכרת ומיוחסת, וכשהיה מחסור באנשים ממשפחה מיוחסת, העדיפו להשיא את בנותיהם לאיש נשוי בן משפחתם או ממשפחה מיוחסת.

ט. אבות זקנים או חולים. לעתים, כשהיה האב חולה מאוד או זקן, והשתוקק שתינשא בתו או בנו לפני מותו, העדיף להשיאם גם לאיש נשוי או בפערי שנים גדולים, ולכן דאג לחתן את ילדיו והשיקול האם הבעל נשוי היה בסדר עדיפות משנית.

י. הפגנת עצמה ועושר. בקרב המוסלמים נפוץ המנהג, בעיקר בקרב השייכים והמושלים, לשאת שתי נשים כביטוי לעושר למעמד ולעצמה. תופעה זו לא הייתה נפוצה בקרב היהודים, מפני שהיהודים נמנעו מלהבליט את עושרם ונהגו בצניעות, כדי שלא למשוך את תשומת לב המוסלמים ולגרום להם לשנאה ולגזרות. בראיונות עולה כי היו שני מקרים בלבד של נישואים לשם הפגנת עצמה ועושר, ולכן ניתן להסיק כי גורם זה היה זניח לחלוטין ולא היה נפוץ כלל בתימן.

יא. לשם תאווה. נישואין עם שתי נשים לשם "תאווה" לא היה נפוץ כלל בתימן, ומתוך הראיונות עולה כי תועד רק מקרה אחד כזה.

חלוקה לפי ישובים ואזורים שונים בתימן

מפירוט שמות המקומות בהם בעלים נשאו שתי נשים ניתן לראות כי תופעה זו הייתה נפוצה בכל רחבי תימן: בצפון תימן, מרכז תימן, בדרום ובמזרח הרחוק. התופעה לא הייתה קיימת כמעט בכלל בערים הגדולות בתימן. להלן פירוט הערים הגדולות:

בעיר צנעא, עיר הבירה והקהילה היהודית הגדולה ביותר שחיתה בתימן, חיו כ-1068 משפחות, ובעיר תועדו לא יותר מארבעה בעלים שנשאו שתי נשים במקביל. היחס הוא 0.37%, דהיינו פחות מחצי אחוז.

בעיר רדאע, הקהילה היהודית השנייה בגודלה בתימן, חיו כ-400 משפחות ונמנו שני מקרים בלבד. חצי אחוז.

בעיר ד'מאר, הקהילה היהודית השלישית בגודלה בתימן, חיו כ-350 משפחות יהודיות ובעיר תועד מקרה אחד של בעל שנשא שתי נשים במקביל. 0.28%.

במחוז תעזי שבדרום תימן מצאתי תופעה זו באחוזים גבוהים יותר, ומתוך עדויות המסרנים נראה כי בכפרים מסויימים, כמו כפר כ'אריה, היו אחוזים גבוהים יותר. קשה

לאמוד במדויק כמה אחוזים היו במחוז תעז עקב ריבוי גדול במיוחד של כפרים קטנטנים, אך לא נראה כי היו שינויים מהותיים ביחס. בכפרים אלו צריך לבדוק יותר לעומק האם היו תנאים קשים יותר למחייה ופטירת תינוקות ומבוגרים שאילצו לשאת יותר נשים במקביל.

מצב זה לא שונה מהערים הפחות גדולות בתימן.

האם גדולי חכמי תימן נשאו שתי נשים?

מבדיקת כל הנתונים והידע שיש בידינו ומתוך כל הראיונות עם אלפי זקני תימן ניתן להוכיח כי גדולי חכמי תימן לא נשאו שתי נשים, וכי לא ראו בכך תופעה חיובית.

מכל אלף הראיונות התגלה כי חכמי צנעא בדור האחרון לא נשאו שתי נשים ולא ידוע לי על אף רב או דיין או גדול בתורה בעיר צנעא שנשא שתי נשים. מכל הערים הגדולות ידוע רק על הרב יחיא עומייסי, הרב הראשי של העיר רדאע, שנשא שתי נשים במקביל.²⁰

גם מתקופות קודמות ניתן לראות כי רבני תימן לא נשאו שתי נשים. במסוודה-פנקס בית דין של העיר צנעא, ישנו פירוט של כל פסקי הדין שהגיעו לבי"ד צנעא מהעיר ומרחבי תימן במאה הי"ח. במסוודה ישנם פסקי דין רבים בכל התחומים, ורבים מיהם קשורים לתחום של אישות: נישואין, שלום בית, גירושין ועוד. חלק ניכר ביותר מהמסוודה הינו פירוט כל מקרה הגירושין שנעשו בבית הדין, ובחלק מהמקרים ישנו גם פירוט של גדולי רבני העיר צנעא שלא היה שלום בית בינם לבין נשותיהן, ובכל זאת לא מצאתי במסוודה מקרה אחד בו גדולי חכמי תימן נשאו שתי נשים.²¹

20 כך מסר לי המשורר מרדכי יצהרי מראש העין, ואני מודה לו על כך, וכן מסרו כמה מן המסרנים מן העיר רדאע.

שלמה חן חבשוש כתב כי את האשה השניה נשא מרי עומייסי לאחר מות הראשונה בגיל שישים. עיין בטור בעלון "אור השבת" פרשת פנחס-מטות תשע"ג, אבל עדותו של מרדכי יצהרי, שהוא בן משפחתו של הרב עומייסי, וכן עדויות מסרנים נוספים מהעיר רדאע סותרים את דבריו, ומוסרים כי היה נשוי לשתי נשים במקביל שנים רבות.

הרב יוסף קאפח בכתבים, ב' עמ' 1030 כתב על ר' יהודה חראץ' מארחב שהיה נשוי לשתי נשים כאשר חי בירושלים, אך הוא לא היה מגדולי חכמי תימן כפי שכתבתי עליו באנציקלופדיה לחכמי תימן כרך א' עמ' 176. בכפרו ארחב היו שני מקרים סמוך לעלייה לארץ (מפי סעדה צברי).

21 בספר "אלמסוודה", מהדורת יהודה ניני, אוניברסיטת תל-אביב תשס"א, עמ' 76, סימן קצג, נאמר שבית הדין הכריז בתחילת חודש אלול ב"פ לשטרות (תקכ"ט=1769) שאשתו של הדיין מרי יחיא משרקי "מורדת", ושם, עמ' 256, סימן תש, מאשר בית הדין את הגירושין ביניהם ביום חמישי ג' בניסן ב"פ"א (תק"ל=1770). ושם, עמ' 253, סימן תרפט נאמר שהדיין מרי יחיא צעדי, גירש את אשתו היבמה ביום חמישי י"ד באב ב"פ"ב (תקל"א=1771).

חיי הנישואין במקרים אלו

להלן הנתונים מן המיזם שהתייחסו במפורש למערכת היחסים בין השתי הנשים, הטאבינות, לבעל אחד:

איב – המסרנית הדרה פנחס אמרה כי הכירה בן משפחה שהיה נשוי ורצה לשאת אשה שנייה, והאשה הראשונה התנגדה ולכן קיבלה גט.

דומראן-יריס – המסרנית רומייה אחרק אמרה כי הכירה שתי נשים שחיו בסדר בלי מריבות.

חאשד-צנעא – המסרנית מסעודה חביב אמרה כי הכירה מקרה בו האשה הראשונה שמחה לנישואי בעלה עם אשה נוספת עקב העבודה הרבה בבית, והראשונה אף קיבלה את האשה השנייה "בשירים ובתופים".

חביל-צ'אלע – המסרנית יונה מנצור אמרה כי שתי הנשים חיו "כמו אחיות", וכי הבעל היה עשיר ומפונק.

חוגריה – המסרנים סעדיה ולאח שוקר מסרו כי הכירו אשה שנייה לבעל על רקע היותה יתומה בגיל 17, והיה להן קשה ביחד.

כ'ובאן שבאזור עמאר – המסרנית צביה מליחי הכירה מקרה אחד של בעל נשוי ל- 3 נשים והסתדרו ביניהן טוב.

כ'אריה – המסרן יעקב כהן אמר כי היו "מעט חיכוכים" בין הטאבינה לחבירתה.

מחויית – המסרנית פנינה היזמי הכירה יהודי עשיר שהיה חדאד – מסגר, שנשא 3 נשים במקביל, אחת הסתדרה עם האחרות ואחת לא הסתדרה.

מכלאף – המסרנית מרים בנימיני מסרה כי הכירה שתי נשים שהראשונה שנאה את השנייה ואף ניסתה לפגוע בה.

מלח-נהם – המסרנית אורה מהאצרי הכירה מקרה שהיתה קנאה ביניהן.

משרק-צעדה – עאפיה ירימי הכירה מקרה אחד שבו שתי הנשים הסתדרו ביניהן ולא רבו.

סדה – המסרנית לבנה סעיד אמרה כי היה מקרה בו נפטרו כל ילדי האשה הראשונה, ולכן היא זו שבקשה מבעלה שישא אשה נוספת. המסרנית מרים תעיזי מסרה כי הכירה בעל שנשא אשה שנייה כאשר הראשונה בהריון, היא הסכימה ואחרי חודשיים הוריד את הראשונה לגור במרתף ובהמשך גירש אותה.

עראם – המסרנית שולמית צנעאני אמרה כי היו יחסים טובים ביניהן.

צ'אלע – המסרנית זהבה סייג הכירה מקרה אחד שחיו טוב כמו "חנה ופנינה". משה אהרן אמר כי הכיר גם מחוץ לעיר 2 מקרים, ואחד מיהם שאשתו בקשה מבעלה לשאת אשה שנייה, את בת אחותה, ואח"כ לא הסתדרו ביניהן.

קאהרה – המסרן ישראל עוקב הכיר 2 מקרים כשלא היו לזוג ילדים, וכי שתי הנשים הסתדרו ביניהן.

ראזח – המסרן שלום צברי הכיר מקרה בו האשה עזבה את בעלה והתגרשו עקב נישואיו לאשה נוספת.

רדאע – המסרנית סעדה כהן אמרה כי שתי הנשים היו "ברוגז". המסרנית שושנה מדר אמרה כי הכירה בעל שלא אהב את אשתו המבוגרת ולכן נשא אשה שנייה.

שיבאם – המסרנית ברכה כהן אמרה כי הכירה שני מקרים בעיר, וזאת כאשר לא היו ילדים לאשה הראשונה, והיא טיפלה יפה מאוד בילדי האשה השנייה והסתדרו ביניהן טוב.

שרפה – המסרניות שולה נח ויונה משרקי אמרו ששתי הנשים חילקו את העבודה ביניהן, אחת עבדה בבית ואחת עבדה בשדה. המסרנית שושנה דוגמה אמרה כי הכירה מקרה כזה והן לא הסתדרו ביניהן. לא ידוע לי מקום מגוריה בתימן.

מקרה יוצא דופן הוא מקרהו של המסרן מרי חיים כהן מכפר שיקא שבנפת שרעב, והוא מסר כי הכיר מקרה בו גם האב וגם בנו היו נשואים לשתי נשים במקביל, עקב היותה של הראשונה עקרה, וכי **הבן יושב בכלא על כך** שנשא אשה שנייה. לא ידוע לי פרטים נוספים מהו הרקע המדויק של הישיבה בכלא.

ניתוח המקורות

מתוך כל הראיונות ניתן להסיק כי במקרה של נישואין לשתי נשים ברוב המקרים חיי הנישואין היו תקינים, ושתי הנשים הסתדרו ביניהן. לרוב הן חיו בבית אחד וכל אחת ישנה בחדר נפרד עם ילדיה אם היו לה, כפי שהיה מקובל בתימן. בית תימני טיפוסי ממוצע היה בנוי מ 2–3 קומות בו גרו כל החמולה: הסבא והסבתא, ההורים, כל האחים הנשואים, עם הנשים והילדים של כולם.

רק במעט מהמקרים חיי הנישואין עלו על שרטון ונאלצו להתגרש, כאשר האשה הראשונה התנגדה לנישואי בעלה עם אשה שנייה והגיעו לגירושין. בחלק מהמקרים ניתן לראות כי היו "מעט חיכוכים" ואין זה בהכרח שבד"כ לא הסתדרו ביניהן, כפי

שקורה אצל כל זוג נשוי. במספר בודד מהמקרים אחת משתי הנשים, הטאבינה, גרה בכפר אחר ולא בבית, וכנראה קשור הדבר למקום מגורי משפחתה, שלא היה מקום מגורי משפחת בעלה. באחד עשר מן המקרים הסתדרו ביניהן הנשים, לעומת שבעה מקרים שהנשים לא הסתדרו ביניהן, ושתיים מיהן התגרשו על רקע זה. מערכת יחסים זאת הינה אישית לחלוטין וקשה לקבוע מסמרות בנושא זה.

סיכום

בתימן נהגו כדין התלמוד וכמו כל פוסקי ההלכה הגדולים ביותר שהשפיעו על תימן: רס"ג, הרי"ף, הרמב"ם ומרן השו"ע. גדולי חכמי תימן לא נשאו שתי נשים ולא תמכו בכך, והיו מקרים בודדים בלבד שחכמים נשאו שתי נשים במקביל. גם בקרב הצבור הרחב לא היתה קיימת תופעה נרחבת של נישואין לשתי נשים, ויש בידינו עדויות על 90 מקרים בכל רחבי תימן, בדור שלפני העלייה הגדולה לארץ. 90 משפחות מתוך 14658 הוא יחס של מעט יותר מחצי אחוז, 0.61% בלבד. בכפרים מסויימים במחוז תעז שבדרום תימן היו אחוזים גבוהים יותר מאשר במרכז תימן ובערים הגדולות, אך עדיין לא היתה זו תופעה נפוצה. לא מצאתי שינויים משמעותיים באחוזי נישואין אלו על פי חלוקה גיאוגרפית של תימן, דהיינו, לא מצאתי שינוי מהותי בין מרכז תימן לצפון תימן או לדרומה, אם כי ישנם שינויים באחוזים מסויימים, ובכפרים מסויימים כמו כפר כ'אריה שבדרום תימן היו יותר מקרים מאשר בכפרים במחוז צנעא למשל.

מצאתי שני מקרים בלבד בו נשא בעל 4 נשים במקביל, ו-5 מקרים בלבד בו נשא בעל שלוש נשים במקביל. כלומר, מקרים בודדים בלבד שאינו מלמד על הכלל.

בהתאם לתלמוד ולכל פוסקי ההלכה, בכל המקרים הללו הבעל היה עשיר והיתה בידו האפשרות לזון ולעמוד בכל תנאי הכתובה. ברוב מוחלט של המקרים בו נשא בעל שתי נשים, כ-80% מהמקרים, היה זה אילוף של קיום מצות פרו ורבו, כאשר לבני הזוג לא היו ילדים כלל או שנולדו לאשה הראשונה בנות בלבד או שכל ילדי האשה הראשונה נפטרו. שאר המקרים הם אילוצים של מצב כלכלי או גרושות ואלמנות שאף הן היו במצב כלכלי קשה, או בגזירת היתומים ובכדי למנוע את אסלומם היו מבריחים אותם או מחתנים אותם בכל מצב שהוא.

שיקולים כמו הפגנת עוצמה ועושר או "לשם התאוה" כפי שהיה רווח יותר אצל המוסלמים לא היו נפוצים בקרב היהודים בתימן, ומעדויות המסרנים נראה כי היו אלו מקרים בודדים בלבד.

ברוב המקרים הללו שתי הנשים הסתדרו ביניהן ויתכן שהשלימו עם כך, ורק במספר בודד הגיע מצב זה לגירושין. בחלק מהמקרים לא הסתדרו ביניהן הטאבינות – צרתה, אך לא הגיע המצב לגירושין.